

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ І ТИПОЛОГІЧНЕ МОВОЗНАВСТВО

УДК 81'373.222'37[811.111+ 811.133.1+811.161.2]

Боговик О. А.

Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ПЕРЕХІДНОСТІ / НЕПЕРЕХІДНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ, АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

У статті проаналізовано особливості функціонування граматичної категорії перехідності / неперехідності на матеріалі української, російської й англійської мов. Автор розкриває основні семантичні та стилістичні особливості досліджуваної категорії на основі порівняльного аналізу. Висвітлено питання ототожнення зазначеної категорії та категорії валентності як таких, що мають однакову семантичну основу. Надано приклади уживання перехідних та неперехідних дієслів у трьох мовах.

Ключові слова: дієслівна категорія, перехідність, неперехідність, валентність, дієслово.

Постановка проблеми. Типологічні дослідження в галузі семантики є актуальним напрямом сучасної лінгвістики. Є багато робіт, присвячених порівняльно-зіставному аналізу різних аспектів споріднених і неспоріднених мов, проте єдиної думки щодо статусу і місця категорії перехідності / неперехідності в системі категорій дієслова серед мовознавців й досі немає. Погоджуємося з думкою відомого мовознавця А. Білецького, що «кожна наука (а не тільки мовознавство) не може залишатися незмінною, доки нею займаються вчені-дослідники. У цьому полягає відмінність науки від схоластики, бо дослідні горизонти науки постійно розширюються, адже вона збагачується новими фактами, новим їх розумінням, новими теоріями» [2, с. 42].

Труднощі в зіставленні усталених граматичних категорій полягають у неоднаковості граматичних систем різних мов, що, безперечно, впливає на притаманні їм засоби номінації. Порівняльний та семантичний аналіз граматичних та лексико-граматичних категорій – одне з найскладніших питань порівняльного та порівняльно-зіставного мовознавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час розгляду дієслівних категорій, зокрема категорії перехідності / неперехідності, учені дотепер не виробили єдиного підходу до їх виділення. Укра-

їнський лінгвіст К. Городенська вважає, що така неоднозначність зумовлена насамперед неоднозначним тлумаченням їхнього змісту або підґрунтя в плані лінгвістичної онтології [7, с. 42].

Існують різні підходи до визначення категорії перехідності / неперехідності у класичній лінгвістиці та в новітніх дослідженнях. Традиційно прийнято розподіляти дієслова на перехідні та неперехідні за синтаксичною ознакою. Але вчені приходять до думки, що універсальних морфологічних ознак для такого розрізнення, немає [13, с. 331]. Зважаючи на те, що ця категорія спирається на валентнісні та значеннєві ознаки відповідних дієслів, її розглядають як лексико-синтаксичну [13, с. 122].

Постановка завдання. У нашому дослідженні зроблено спробу аналізу граматичної категорії перехідності / неперехідності на матеріалі української, російської й англійської мов, визначення основних відмінних та спільних характеристик.

Виклад основного матеріалу. Перехідність дієслова – яскраве вираження семантики активної дії. Розширення функції перехідності в досліджуваних мовах пов'язане із цікавістю науковців до ролі суб'єкта та його зв'язку з об'єктами дії. Проблема синтаксичних характеристик дієслів тісно пов'язана із вченням про факультативну й обов'язкову сполучуваність. Згідно

із цим ученням, мовні елементиз датні до двох видів сполучуваності: обов'язкової й факультативної. Обов'язкова сполучуваність властива тим залежним елементам, які потрібні для смислового змісту і формування мовних одиниць. Обов'язкова сполучуваність характеризує ті одиниці, які мають «сильне управління». Цей термін вжитий А. Пешковським на позначення зв'язку дієслова з відмінковими формами іменника, необхідними для завершеності, сенс якого передається дієсловом [11, с. 34.]. В. Бурлакова в дослідженні вживання перехідних дієслів сучасної англійської мови пише: «<...> Якщо розглядати перехідне дієслово як словарну одиницю мови на рівні лексичного значення, то в цьому разі, дійсно, всяке перехідне дієслово, взяте ізольовано, завжди має обов'язкову лексичну сполучуваність. Проте якщо проводити аналіз на рівні синтаксису, тобто розглядати функціонування перехідних дієслів в окремих структурах, то становище різко міняється, бо в цьому разі сполучуваність перехідного дієслова регулюється вимогами моделі» [3, с. 35].

Таке розуміння граматичної категорії перехідності / неперехідності зближує її з валентністю, яку трактують як дієслівну категорію, що позначає вміщену в лексичному значенні слова здатність приєднувати до себе інше повнозначне слово [5, с. 217]. Сьогодні постає питання доцільності виокремлення двох категорій із тотожною семантикою. Так, І. Вихованець зазначає, що немає достатніх підстав для існування в граматичній структурі української мови категорії перехідності / неперехідності, що «введення поняття дієслівної валентності робить розмежування явищ перехідності / неперехідності зайвим» [5, с. 91]. Однак більшість сучасних лінгвістів погоджуються з думкою, що категорія валентності синтаксично і семантично ширша за категорію перехідності / неперехідності, а отже, «поглинає» її. Зважаючи на це, доцільно розглядати перехідність дієслова як правобічну об'єктну предикатну валентність. Так, А. Загнітко вважає, що значення категорії перехідності / неперехідності «належить до синтаксичних властивостей дієслова (становлячи одну з особливостей правобічної (сильнокерованої) валентності окремої групи слів (перехідність) і характеризуючись граматичним значенням об'єкта), виступає частково величиною міжрівневої граматичної категорії валентності» [8, с. 181].

Основною характеристикою неперехідних дієслів вважаємо їхню самодостатність, відсутність необхідності уточнення або доповнення: *work* (англ.), *працювати* (укр.), *работать* (рос.).

Ці дієслова характеризують свого суб'єкта або носія, оскільки сама категорія суб'єкта співвідноситься з категорією об'єкта.

Категорія перехідності пов'язана із присвійністю. В англійській мові така структура представлена конструкцією з перехідним дієсловом, напр.: *We have the skill* [14, с. 33]. Для української мови характерне вживання (*В нас є досвід*) (неперехідне), а в російській таке відношення може бути представлене лише неперехідною конструкцією (*У нас есть опыт*). Суб'єктом присвійності є предмет «досвід» (він «є»), а той, хто ним володіє, позначається як непрямий додаток («у мене»).

Неперехідність – найбільш природний стан українського та російського дієслова. Будь-яке перехідне дієслово може перетворитися на неперехідне за допомогою флексії *-ся*. Усі зворотні дієслова є неперехідними, оскільки їх дія «переходить» на самого діяча через постфікс. Такі дієслова відносять до двоактантних дієслів «усіченого» типу, їхній другий актант міститься в самій структурі дієслова, а його показником є елемент *-ся* (*Я знайомлюся = Я знайомлю себе з кимось*) [9]. Деякі мовознавці вважають елементарною структурою простого речення модель *суб'єкт + предикат + об'єкт*, напр.: *Я йду = Я йду собі* [12, с. 248]. В англійській сучасній мові префікси та суфікси граматичних функцій не виконують, а зберігаються як такі, що історично склалися. Зовнішньою формальною ознакою можна вважати уживання прийменників із деякими дієсловами, напр.: *to listen to*. Очевидно, що категорії перехідності та зворотності пов'язані між собою. В англійській мові категорія зворотності формально виражена сполученням дієслів із зворотними займенниками. У тлумачних словниках дієслова, що здатні вживатися зі зворотними займенниками, мають позначку *reflexive*. Деякі з них у сполученні із займенником відповідають українським або російським зворотним дієсловам, а без нього – його еквівалентові без постфікса *-ся*: *praise – хвалити, хвалить; praise oneself – хвалитися, хвалиться; confess – сповідувати, исповедовать; confess oneself – сповідуватися, исповедоваться*. Наприклад: *He praised himself*. Крім того, українським та російським зворотним дієсловам відповідають англійські описові звороти, фразові дієслова та звичайні дієслова (перехідні або неперехідні): *вітатися, здороватися – say how-do-you-do; вибачатися, извиняться – apologize (intr.)*. Наприклад: *He came into say how-do-you-do to my aunt; I apologize*. За словами академіка В. Віноградова, «загальна функція *-ся* – усунення перехід-

ності дієслова або посилення його неперехідності <...>» [4, с. 495].

Неперехідні дієслова також називають атрибутивними, оскільки вони, як і прикметники, визначають властивість особи чи предмета. Дієслівна ж якість, предикативна функція виражається в перехідних дієсловах. До неперехідних дієслів у мовах, що зіставляються, належать і екзистенціальні дієслова: *бути, існувати, жити, помирати, зникати* та ін. (укр.); *быть, существовать, жить, умирать, исчезать* и др. (рос.); *be, exist, live, die, disappear* etc. (англ.).

У слов'янських мовах немає дієслів, які одночасно могли б виражати перехідні й неперехідні значення. В англійській мові транзитивність неперехідних дієслів є цілком унормованою: *to swim* – *плавати* і водночас *змушувати плавати когось*, напр.: *to swim a child* – *спонукати дитину перепливати водний простір*. Це конструкції, в яких неперехідне дієслово стає перехідним у каузативному значенні «змусити когось або щось виконувати відповідні дії»: *to wave the question away* – *відмахнутися від питання*. Інколи дієслово, перехідне в основному значенні, стає перехідним у похідному значенні «висловити щось якимось способом»: *He nodded his assent* – *Кивнувши, він висловив згоду*.

Дієслова буття в англійській мові можуть уживатися не лише самотійно, а й як дієслова зв'язки, де власне значення дієслова нівелюється і воно стає частиною складеного присудка. Те саме може відбуватися і з деякими дієсловами дії. Така можливість забезпечується тим, що синтаксичний зв'язок цих дієслів із наступними членами речення (їхнє значення перехідності / неперехідності) залишається менш регламентованим, аніж в українській чи російській мовах. Серед таких дієслів *to look, to sound, to feel* та ін. Так, *to look* має не лише значення *дивитися*, але й *виглядати* або *здаватися*, як щодо особи-діяча, так і в безособових реченнях: *It looke das if it had just wafted there* [15, с. 42]; *Why, it looks like it* [16, с. 25]; *It looks like rain*. Аналогічно уживаються деякі перехідні дієслова в ролі зворотних, напр. *To read: The book reads well*.

Перехідне дієслово може вживатися без додатків, залишаючись перехідним. Про неперехідність дієслів можна судити через їхню здатність утворювати фрази на основі лексичного зв'язку управління.

Цікаво простежити відмінність у вживанні вербативів у трьох мовах. Так, деяким українським та російським неперехідним дієсловам відповідають англійські перехідні, напр.: *to follow smb. or*

smth. – *прямувати за кимось або чимось; следувати за кем-либо или чем-либо; to watch smb. or smth.* – *стежити за чимось або кимось; слідує за кем-либо или чем-либо*. Іноді українським та російським перехідним дієсловам відповідають англійські неперехідні: *to listen to smb. or smth.* – *слухати когось або щось; слухать кого-либо или что-либо; to wait for smb. or smth.* – *чекати на когось або щось; ждать кого-либо или чего-либо*.

Очевидно, що розподіл дієслів у різних мовах на перехідні або неперехідні полягає насамперед у відношенні *дія – діяч – об'єкт*, що є підставою для твердження про відсутність абсолютного розмежування між перехідними та неперехідними дієсловами.

Аналіз вербативів української, російської й англійської мов дозволяє зробити висновок, що для англійської мови розподіл перехідних і неперехідних дієслів є дещо нечітким. У деяких випадках перехідність або неперехідність відповідного дієслова розкривається лише контекстуально [1]. Так, наприклад, українським дієсловам *відчиняти* (перехідне) – *відчинятися* (неперехідне) і російським *открывать* (перехідне) – *открываться* (неперехідне) відповідає одне англійське дієслово *open*. Англійці намагаються компенсувати синтаксичну недостатність мови більшою свободою у морфологічному та семантичному відношеннях. У вітчизняній лінгвістиці переважає концепція перехідності, що враховує синтаксичні, лексико-семантичні і семантико-синтаксичні характеристики дієслів.

Одним із засобів збагачення лексичного запасу англійської мови є наявність постпозитивів, які уживанням із дієсловами набувають нових значень і зазвичай є багатозначними, можуть набувати ідіоматичного значення. Словники фіксують велику кількість сталих словосполучень із постпозитивами: *to be about to do smth.* – *збиратися, мати намір щось зробити; to be up to smth.* – *замислити щось; to be up to smb.* – *залежати від когось* та ін.

Б. Ільїш під час праці над проблемою перехідності і неперехідності дієслів розглядає дієслова без додатків як неперехідні [10, с. 200]. Досліджуючи цю категорія в англійській мові, науковець зазначає, що форми тривалого часу можуть виконувати як ту, так і іншу функції, наприклад: *hew as reading* (неперехідне дієслово) і *hew as reading a newspaper* (перехідне дієслово). Речення в перфектному часі (*he has read; he has written*) не можуть вживатися без прямого додатка. Так, речення на кшталт *he has read* потребує доповнення, адже перфектні форми набувають сенсу або

завершеності лише із прямим додатком: *he has read many books; he has written several letters.*

Отже, перехідність / неперехідність тісно пов'язана з категорією виду. Семантичну основу цього зв'язку встановити неважко: якщо дія тривала, вона сприймається як стан, в якому перебуває суб'єкт, і є зрозумілою без уточнення об'єкта. Якщо дія розуміється як завершений результат або як така, що привела до нового стану, то розуміння її без об'єкта неможливе. Результативність неминуче потребує конкретного результату. Б. Ільїш висновує, що перехідне дієслово *to read* має форму доконаного виду, а неперехідне дієслово *to read* не має [10, с. 202].

Висновки і пропозиції. В англійській мові контраст усередині зазначеної категорії не такий очевидний, як в українській чи російській мовах, тому питання розподілу вербативів на перехідні та неперехідні визначають серед найскладніших у теоретичній граматиці.

Звертаючись до питання про особливості категорії перехідності / неперехідності, робимо висновок про те, що однією із причин багатозначності англійських дієслів, на відміну від українських чи російських, є здатність одного слова до перехідних та неперехідних уживань.

Порівняльно-зіставний аналіз лексико-семантичної структури предикатів в українській, російській та англійській мовах є ефективним засобом вивчення семантики дієслів кожної із цих мов. Лексична одиниця будь-якої мови складається з денотативного, комбінаторного, граматичного, стилістичного та конотативного елементів. Найважливішим у цьому переліку вважають денотативний семантичний компонент, але не можна не враховувати граматичні особливості та семантико-синтаксичну сполучуваність слів. Отже, необхідність подальшого порівняльно-зіставного дослідження категорії перехідності та неперехідності очевидна.

Список літератури:

1. Бархударов Л., Штелинг Д. Грамматика английского языка. М., 1965. 425 с.
2. Білецький А. Мовознавство у школі. Урок української. К., 2004. 224 с.
3. Бурлакова В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке. Ленинград, 1975. 127 с.
4. Виноградов В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М., 1972. 616 с.
5. Вихованець І. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. К., 1988. 255 с.
6. Городенська К., Вихованець І. Дієслово. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови / за ред. І. Вихованця. К., 2004. 400 с.
7. Городенська К. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу. Мовознавство. 1997. № 1. С. 40–42.
8. Загнітко А. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Донецьк, 1996. 662 с.
9. Загнітко А. Структура та ієрархія валентних значень дієслова. К., 1990. 64 с.
10. Ильиш Б. Современный английский язык. М., 1948. 347 с.
11. Пешковский А. Избранные труды. М., 1959. 250 с.
12. Степанов Ю. Индоевропейское предложение. М., 1989. 248 с.
13. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. І. Білодіда. К., 1969. 583 с.
14. Kipling J. American Notes. Omaha, Nebraska, 2010. 33 p.
15. Lawrence D. Touch and Go. London, 2006. 96 p.
16. Twain M. The Man That Corrupted Hadley burg. London, 1998. 52 p.

ГРАММАТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ ПЕРЕХОДНОСТИ / НЕПЕРЕХОДНОСТИ В УКРАИНСКОМ, РУССКОМ, АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье проанализированы особенности функционирования грамматической категории переходности / непереходности на материале украинского, русского и английского языков. Автор раскрывает основные семантические и стилистические особенности исследуемой категории посредством сравнительного анализа. Статья касается вопроса отождествления категорий переходности / непереходности и валентности на основе схожих семантических характеристик. Приведены примеры употребления переходных и непереходных глаголов в трех языках.

Ключевые слова: глагольная категория, переходность, непереходность, валентность, глагол.

GRAMMATICAL CATEGORY OF TRANSITIVITY / INTRANSITIVITY IN UKRAINIAN, RUSSIAN, ENGLISH LANGUAGES

Main features of functioning the grammatical category of transitivity / intransitivity are analyzed in this article. Differences and similarities were exposed on the material of Ukrainian, Russian and English languages. Author exposes the basic semantic and stylistic features of the investigated category on the basis of comparative analysis. The article touches the question of identification such grammatical categories as valency and transitivity / intransitivity due to their similar semantic descriptions. Examples of usage transitive and intransitive verbs in three languages are given.

Key words: verbal category, transitivity, intransitivity, valency, verb.